

62 על משמר החינוך הטהור

פרק ראשון:

לא מדינה, כי אם כפירה: מטרתה של התנועה הציונית

המאה התשע עשרה למניינם, רוחות ההשכלה נושבות בעוז והקרע ביהדות אירופה בלתי ניתן לגישור. מן העבר האחד נמצאות רוב קהילות ישראל, על מנהיגיהן הרוחניים, המוקיעים בכל תוקף את הפורשים מעדת ישראל. מן העבר השני נמצאים אותם שחצו את המתרס אל "העולם הנאור", מלאי מרירות פתנים הם מלגלים על שומרי המסורת, המסרבים להשתלב בקדמה המערבית ושומרים על התבדלות מוחלטת מהגויים. לקרע הזה לא הייתה תרופה. המשכילים ביקשו למצוא חן בעיני הסביבה הנוכרית. הם השתלמו באוניברסיטאות, התבוללו בנישואי תערובת, יצרו שינויים מפליגים במנהגי התורה ו"התאימו" אותם לרוח הזמן, כרצונם. הרבנים לא נרתעו מגלי הבוז, והמשיכו לבצר את חומות היהדות מכל משחית.

נ. רוטנברג

"עם חופשי" - ממה?

ואז הגיח רעיון חדש לחלל העולם, וכבש את היהודים משני המחנות. לרעיון הזה קראו: ציונות. הציונות נולדה מתוך רדיפות שלטוניות שהיכו בתדהמה את היהודים המתקדמים, שהזו על עולם מתקדם ונטול שנאה, שהאמינו שאם לא יעשו קידוש, גם לא תהיה הבדלה. הרדיפות הקשות היכו בייאוש את היהודי הנאמן, הפשוט, שאיבד את ביתו, את פרנסתו, ולעיתים גם את משפחתו. על רקע זה הגיח לקדמת הבמה הרעיון: קומו ונעלה ציון! לעזוב את ארצות הגולה, אל עבר חבל הארץ העותומאני הנידח "פלשתינה" ולהקים שם התיישבות יהודית עצמאית. הרעיון סחף אחריו המונים, משני המחנות הניצים. חובבי ציון הפכו ל"ציונים", והקונגרס הציוני הראשון בבאזל, שאיחד המוני פעילים ציוניים, נתן תנופה נוספת לפעילות הציונית התוססת בערים ובעיירות.

פשוטי העם האמינו, כי הציונות תשיב את המתבוללים לחיק העם, וקדושת הארץ תחזור אותם למוטב. רבים טענו, כי "כל מי שמחליט שהרעיון הציוני יש לו יחס עם החופשיות (החילונית) צריך בדיקה אחריו, והוא בכלל המחלל את הקודשים". לא פחות! ומהי הסיבה שכה הרבה חילונים משתתפים בתנועת הציונות, וגם מהווים

את שדרתה? אה, לכך יש תשובה מצוינת: השפעתה של קדושת הארץ, המקרבת לרעיון הנשגב את הרחוקים מדת. "זכות גדולה יש לתנועה הציונית שרבים ממשתתפי הקונגרס הם על סף התבוללות. על אף שחלקם הגדול אינו מקיים מצוות, עצם השתתפותם בתנועה הציונית היא שיבה אל היהדות".

הרעיון הלאומי הצית את הלבבות, והמונים נטו להאמין כי המטרה - הקמת המדינה - מקדשת כל אמצעי שהוא. ולמרות חילוקי הדעות, מאוחדים כולם במטרה לחלץ את היהודים מסכנות הגלות ולהביאם לארצם "עם חופשי".

המזרחי: פשרה אומללה

עד מהרה טפחה המציאות על פניהם. קבוצה גדולה ורבבת השפעה בתוך התנועה הציונית, ביקשה ליצור "עם חופשי" לא רק מן הגלות, אלא גם מעול תורה ומצוות, רח"ל. הקבוצה הזו, המורכבת מהמתבוללים והמשכילים, תבעה לנצל את התנועה הציונית לצורך חינוך מחדש של הציבור היהודי בגולה, ויצירת דמות של יהודי חדש, מעורטל מדת. רוב הרבנים נטשו את התנועה הציונית. נותר רק רב עיר בליטא, ורב נוסף. הקונגרס הציוני החמישי התקיים על רקע של מתיחות עזה. אנשי ה"קולטורה" (תרבות) שביקשו להציב את הציונות כתחליף לדת, עמדו על שלהם ודרשו להגדיר מחדש את תפקידה

של התנועה הציונית. הרב שנותר נאמן לתנועה נאם בדמעות. הוא סירב לעזוב את התנועה הציונית, אבל לא הסכים לקבל את הפיכת המצע הציוני לכפרני באופן מוצהר. "המנהיג" הרצל לא נקט עמדה כלשהי מבחינתו, כל הדיונים הללו יכולים לחכות לזמן מאוחר יותר, כאשר המדינה כבר תצא אל הפועל. עד אז חבל לעורר דובים מרובצם, וכדאי לשמור על שיתוף פעולה עם כל חלקי העם.

מי שהתייצב בכל עוז היה פעיל צעיר בשם חיים וייצמן, הוא הלהיט את הרוחות וטען שאם לא יהיה חינוך ציוני, הרעיון הלאומי מאבד את משמעותו והופך ל"מפעל לאיסוף מטבעות". חברי ה"קולטורה" יצאו מאולם הדיונים והכריזו על פרישה מהתנועה. מראית העין של "המטרה המקדשת את האמצעים" התנפצה, ודווקא מכיוונם של הפוקרים. הללו הכריזו קבל עולם, כי לא ייתנו יד להקמת המדינה, אם לא תתלווה אליה פריקת עול לאומית נרחבת, וחינוך מחדש של העם היהודי כולו.

הרצל הבין כי האיחוד הציוני עומד להתפורר כליל, ומיהר לפייס אותם ולהיענות לדרישותיהם. כך חרטה התנועה הציונית על דגלה, במוצהר ובפומבי, מטרה עליונה: לעסוק בחינוך מחדש של ילדי ישראל, ולעצב דמות של יהודי חדש, שאינו כפוף לדת ישראל.

כך נולד, בעידודו המפורש של הרצל, פלג חדש בתנועה. וייקרא שמו "המזרחי"

(נוטריקון של "מרכז רוחני") המזרחי ביקש לאחוז את החבל בשתי קצותיו, למלט את חבריו מההשפעה החינוכית של המרכז הציוני הכפרני וליצור תרבות המשלבת בין ציונות ליהדות. מני אז, לצד כל מועצת תרבות ציונית חילונית, הוקמה מועצת דומה, המשלבת ערכים דתיים. הרב ריינס, ממקימי המזרחי, היה בעל ניסיון ביצירת שעטנו מעין זה, כאשר הקים וניהל "ישיבה" בשם "תורה ומדע", ששילבה לימודי חול וקודש. מטרתו המוצהרת הייתה למנוע מבני הישיבות ללכת לאוניברסיטאות וללמוד בגניבה לימודי חול. "במקום שיעשו זאת באיסור", טען, "הבה נספק להם לימודי חול במסגרת ישיבתית" (מדהים, עד כמה נשמע הטיעון הזה מוכר באספקלריית זמננו!). ה"ישיבה" המדוברת עוררה התנגדות חריפה של כל חשופי הרבנים בזמנו.

הרצל עצמו עודד את יצירת המזרחי, מתוך שאיפה להגדיל את מספר התומכים בתנועה. אבל ללא הועיל, השקר נחשף, וחלקים גדולים מתוך היהדות החרדית הנאמנה הבינו היטב את הסכנה הגלומה בציונות. לא רעיון להצלת העם, לא שאיפה לגאולה ולא יוזמה לאומית, אלא מזימה להשתלט על החינוך, לעצב את דור העתיד מחדש.

הקמת המזרחי הייתה פרק אומלל. ניסיון תעוועים כושל ונאיבי, להחדיר יהדות במעוז של כפירה, לגייר את תדמיתם של המבקשים להחטיא.

הנהגתם של הללו, אשר תהפוכות המלחמה העלום לגדולה:

"באתי אל נשיא הוועד, מר ויסוצקי, והבעתי לפניו את החלטתי כי אציע את שיטתי לפני הוועד. הוא הניא אותי מעשות כן באומרו כי ודאי שהוועד לא יסכים לפזר כספו על עניינים היוצאים מחוג לחם ושמלה... אבל אני עמדתי על דעתי ואומר, כי לא אוכל להתעלם אם ישמעו ואם יחדלו עלי להודיע לאפוטרופוסים את מחסור הנודדים ובניהם.

ממחרת נקהלו החברים, ואני מסרתי לפניהם דין וחשבון מנסיעתי בערים שונות ומצב הנודדים החמרי הנורא מאוד. 'אבל', הוספתי, 'אף כי שאלת 'מה נאכל?' שאלה גדולה היא, אבל לא על הלחם לבדו יחיה האדם ושאלת חינוך הבנים עולה עליה. הנודדים בוכים וצועקים: איכה נוכל לראות ברעה אשר ימצא את בנינו הגדלים בלי תורה ודת, ואחרית המלחמה מי ישרונה, עד כמה ימשך המצב הזה! ולמען לא יהיו כצוענים, עלינו ליסד להם בתי ספר, שם ילמדו: קריאה, חומש, רש"י, עברית, מעט דינים. מורים יש ביניהם אשר הגלו עימהם, ההוצאה לא תהי רבה, כי המורים יסתפקו בשכר היותר מצער, ויתמסרו להוראה מחפץ ליבם להשתתף במצווה ולצדקה תחשב להם.

התחדדו היוכחים והמשא ומתן, והדעות התרוצצו להימין ולהשמאל, ויעמדו למנין ויהיו התומכים בהצעתי רק חמישה (הרב מזא"ה, היו"ר ויסוצקי, ניידיטש ועוד שניים) והמתנגדים לה - תשעה, וההצעה נדחתה."

במרירות ליבו ממשיך וכותב: "רגילים אנו לשבוע ולקורא בעיתונים כי 'החרדים', ה'אדוקים', המה קנאים קיצוניים. אין להם אוזן לשמוע דברי מתנגדיהם, ממאנים להתווכח עימהם בישוב הדעת, וטענת המשכילים עולה תמיד, כי הפרץ אשר בין הדור הישן לדור החדש, אשמת הדור הישן הוא. כי אילו נשאו ונתנו האדוקים עם החופשים בהיגיון ומתינות, כי אז היו האחרונים מוותרים ובאים לכלל דעה משותפת וכורתים ברית 'אחדות' יחדיו. הדור אתם ראו את ביטול ההנחה הזאת, הא לכם עובדא לאות ולמופת. בקשתי לא הייתה דבר מותר ונעטר, רק דבר הנחוץ לנודדים כאויר לנשימה, דבר שנשמת הדת תלויה בו והנודדים מוסרים נפשם עליו, ובכל זאת השיב הוועד הצעתי אחר. אולי תאמרו, כי לא היה לאל ידו, חסרון כיס גרם ולכן ניצר חצנו מהצעתו? לא ולא! ראשית, אילי הס, אבירי המתנדבים, היו עימי ויתנו הסכמתם, אך ה'משכילים'

לכאן. יהודי ליטא הוגלו לאוקראינה, תושבי גליציה - לעומק רוסיה, יהודי הערים - לספר, ויהודי הספר - אל מעבר לגבול. לא קמה רוח באיש. או אז הייתה שעתם הגדולה של המשכילים.

נתייסד ועד לפליטים, שכלל בעלי הון ובעלי השכלה ומהלכים בשלטונות. לאמיתו של דבר, בעלי הממון היו יהודים נאמנים, או לכל הפחות חמים ומבינים לצורכי הדת. ואילו החילונים היו דלפונים וריקים, אין כוחם אלא בפיהם. גם בין המון העם לא היו להם מהלכים, ומתי מעט אבו לנטות אחריהם. אבל שר ההשכלה הרוסי חלק להם כבוד ויקר, יען הללו הביאו לו את אשר חפץ: התבוללות ונטישת המסורת.

הוועדים הללו התעסקו בצרכי מחיה ומלבוש של הפליטים והעקורים. כפעילות משנית, הקימו בתי חינוך לילדי הפליטים. המשכילים, בצעד שערורייתי, עמדו על כך שבתי החינוך כולם יהיו בסגנון חילוני, עם סממני יהדות קלושים.

במקום שיש חילול ה'חפשיות' אין מתחשבים עם צעקת רבבות נודדים

במכתב מאותה תקופה, מגולל הרב יהודה ליב גרויבארט, רב ועסקן ליטאי, את

טוטאלי, מוחלט, והותיר לפליטה רובד מצומצם של בני ישיבות שזכו לקיתונות של בוז מסביבתם, בעוד רוב ההמון נמשך לציונות ונטוה לדעות כוזבות. מלחמת העולם השנייה החריבה את הגופות, אבל המלחמה הראשונה החריבה את הנפשות. לא, לא היו אלה חילות הגרמנים או האוסטרים מזה, וגם לא כנופיות "הלבנים" ו"האדומים" מזה. מי שאחראי לחורבן הגדול, האיום, היו אנשי התנועה הציונית, שביקשו לחנך מחדש את היהודים, וכעת הגיעה שעתם הגדולה.

באירופה משם, ובירושלים מכאן, התחוללו מאבקים איומים על עתיד החינוך, שקבעו במידה רבה את עתידו של העם. הם אלו שהובילו למצב שבו שומרי התורה הפכו למיעוט בעם היהודי, ורובו פרק מעצמו עול תורה.

המלחמה על החינוך בצל מלחמת העולם

המלחמה העולמית הגדולה טלטלה את היישוב היהודי באירופה ככברה. השטעטלאך הקטנים נחרבו כליל, כשהיהודים מתפזרים לכל רוח. מצביאי המלחמה הגלו יהודים מכאן לשם ומשם

חורבנה הפנימי של יהדות אירופה

לעת עתה נותרה היומרה של התנועה הציונית תלושה מן המציאות. הקהילות היו מבוצרות מבפנים, וגדולי התורה הנהיגו אותן ברמה. התנועה הציונית יצרה בקיעים בחומה, וגרמה לזליגה מכאיבה של צעירים ממשפחות יראות ושלמות, שהחלו ללעוס רעיונות תעתועים. אבל עדיין המבנה נותר שלם ואיתן. מתי מעט אבו לשלוח את ילדיהם לחדרים "מתוקנים" (או בלשון העם "המסוכנים"), בהמוני עיירות קטנות השתמרו החיים כמו לפני מאות בשנים, כשהאידישע מאמע מרווה את הסיודור בדמעותיה לזכות לבנים תלמידי חכמים, האב מקדיש כל שעה פנויה ללימוד וכל פרוטה לחינוך בנו, ובתי המדרשות מלאים בלומדי תורה מכל הגילאים.

אך אז נמוטו מוסדי תבל ונודעוזה ארץ. המלחמה העולמית הגדולה הציתה את אירופה והתפשטה לכל חלקי תבל. זו הייתה המלחמה הגדולה ביותר עד אז, ששינתה לחלוטין את הסדרים המדיניים בעולם כולו. לא רבים יודעים זאת, אולם חורבנה האמיתי של יהדות אירופה התרחש למעשה במלחמת העולם הראשונה. אז חרבו ה"שטעטלאך" מלאי התום, המבנה הקהילתי וסמכות הרבנים. החורבן היה

והמנהיגים עושים לנודדים האומללים ב"אהבתם" ו"חמלתם" בחסדם ואמיתם, בישרם וצדקתם, בהשכלתם ובחכמתם...

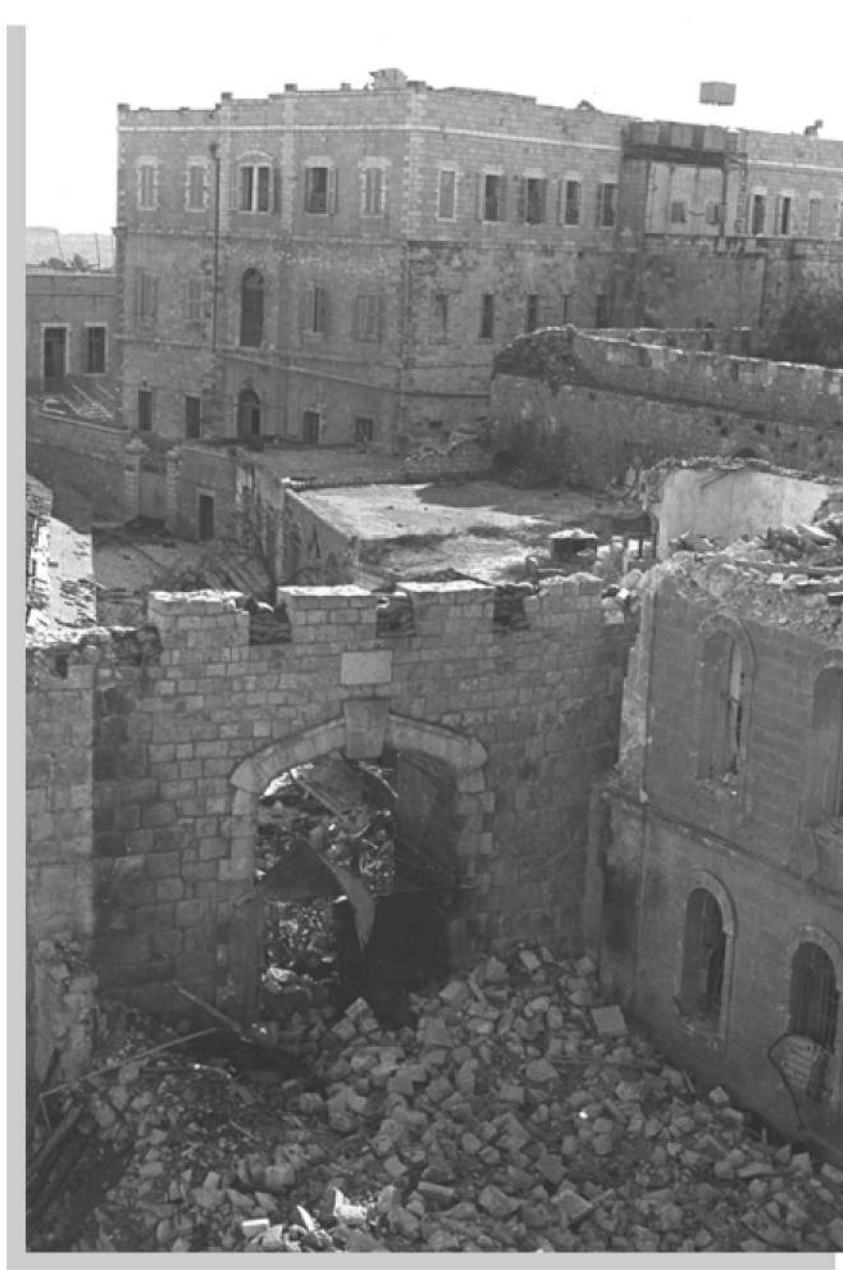
שלוש מאות עדים נאמנים

החברים החרישו ולא מצאו לשונם לענות בפומבי. ובדממה דקה התלחשו חרש איש את אחיו. רק האחד, ה' קריינין, קפץ וישאל: "האם יש לך שטר אמנה והרשאה מהנודדים לתבוע בעדם בתי ספר שונים משלנו? לפי הידיעות הבאות אלינו מוועדי הערים, הנודדים שבעי רצון מבתי ספרינו ובניהם מבקרים בם, ואך אתם הרבנים מעלים שאון ורעש, כי מגמתכם למשול על העם והוא שואף לצאת מתחת עולכם הקשה".

על זה ענית: יש לי שלוש מאות עדים נאמנים כי הנודדים בוחרים בבתי ספרינו: שלוש מאות התלמידים המבקרים בם בתשע הערים, ואנו איננו נותנים להם כל דבר, לא לחם ולא שמלה ולא כל תמיכה רק התורה לבדה, ובכל זאת הם מבקרים אותה על פני חדרים שמתן שכר בצידם - יתנו עדיהם, כי מגמת פניהם לקיים את התורה מעוני, אף כי סובלים צרות עליה מהוועדים. ויש עימי המון מכתבים הבאים אלי יום יום מנודדים, השופכים דמעות שלישי ליסד לבניהם בתי ספר וצועקים חמס על מעשי האונס הנעשים להם. ורבים כותבים כי בתחילה ביקרו בניהם בחדריכם, ואח"כ הוציאו אותם משם באשר כי אין כל לימוד רק בילוי זמן בקלות ראש ופטפוטי שיחות, והמורים מקבלים שכר בטלה...

הקטגור קריינין פתח עוד הפעם בנשק פיו, בטענות להסיר לב החברים מחדרי התורה להגן על בתי ספר אשר לו. אז התנשא מר שלוסברג כארי ובדברים מתלהבים הרעים עליו: "מי נתן לו ויפוי כוח להעמיס על הנודדים בתי ספר שהם למורת רוחם? מיד מי יש לו תעודה מוכחת זו? האם הרבנים, מורי התורה, אינם מומחים לחינוך וללימוד, רק הוא קריינין הוא האוטוריטטי? ובשם מי הוא מדבר? הן העם אינו מכיר אותו והוא איננו יודע את העם" ועוד כאלה וכאלה.

עתה הלך הוויכוח בסופה וסערה, התגעשות הרוחות עלתה עד מרום קצה, ותגעש ותרעש האספה, ותהי שפעת קלגסים ופולמוס של בעלי תריסין, מלחמת התורה בהדיוטות, מלחמת יושר על אלימות. וסוף דבר "דידן נצח", כי רוב הוועד הסכים איתי, ויכתוב הוועד למוסקבה לתת הכסף לחדרים כפי התקציב, וגם להלאה כפעם בפעם יתנו

הראשי לכל ועד הערים לאיים על האבות אם לא ימסרו את בניהם לחדריכם, יחדלו מהם כל תמיכה חומרית, ימנעו מלבושים ומנעלים מבניהם, יגרעו מלחם חוקם ועוד גזרות כאלו. כן! אתם החופשיים, הנאורים, המשכילים, התויתם תו קנאות על מצחכם ותשפכו את ממשלתכם ביד חזקה. הכי באמת אתם בחמה שפוכה אומרים לבצור את רוח היהדות, להכחיד את המסורת ולדון את התורה ב"כרת"? צוררינו רצחו את הגוף, ואתם תבואו להמית את הנשמה! אבל זה לא יצלח ולא יעלה בידכם לשנות פנינו, להגביל נתיבתנו, לשרש את דתנו ולכבוש אותנו לעבדים. העם הרצוף חסר האונים לעשות מלחמה עם שונאיו "מחוץ", ילחם עד טיפת דמו האחרונה עם אוהביו-אויביו "מבית" ויסיר עולם מעל צוארו. קול שוועתנו יעלה באזני כל העולם וידעו כל יושבי תבל מה האפוטרופוסים

ולהוכיח אתכם מנקודת התורה והדת, להגיד שאסור לחנך בנים בחדריכם, לא זאת מגמתו! אין אני מדבר על טהרת הקודש ומקנא קנאת ד', להיפך, אני טוען מצד חופש הדעה ודובר בשם הסבלנות שכולנו מודים בה, ומי כעם ישראל המדוכא, ועשוק ורצוף מצרות האונס והכפיה, החותר ושואף לחירות?

כן, בשם היושר והסבלנות, ובשם הצדק והמשפט אני שואל: אתם כוננתם חדרי-חול כפי שיטתכם וכשיטת מיעוטא דמיעוטא מן הנודדים המסתפקים וחפצים האלה - טוב ונכון ואתכם הצדק, אבל הלא יש מאה מונים בנודדים שיקוצו בחדרים ההם ודורשים רק בתי ספר דתיים, למה ייגרע חלקם לבלי תת לבניהם חינוך כפי הלך רוחם וכמסורת אבותיהם?

זאת לא זאת: עוד יתרה מזה עשיתם, כי פקודות אלימות וכפיה באות מהוועד

בעלי הדיבור הם התייצבו לנגד. שנית, הוועד המוסקבאי מקבל תמיכה מהוועד הפטרבורגאי כפי התקציב והיה לו למצער לשאול את דעת האחרון. אך במקום שיש חילול החפשויות' אין חולקים כבוד להיגיון ואין מתחשבים עם צעקת רבבות נודדים, שקר השכל והבל היושר".

אלימות, אפליה וכפייה: לדמותו של ועד הפליטים

ככל שחלף הזמן, התברר כי הציונים נחושים להטיל ארסם בכרם ישראל. בחסות המלחמה העולמית, התחוללה המלחמה הגדולה באמת, על עתידו של העם היהודי. קומץ רבנים ועסקנים חרדים נטלו על שכמם בסיוע מצומצם של נדיבי עם, הקמת מספר "חדרים" לילדי הפליטים ברוח המסורה. לאחר מכן, ביקש הרב גרובארט הנזכר, לקבל תמיכה לחדרים אלו, מהוועד הפליטים שבפטרבורג. ועד זה היה הסמכות העליונה וקיבל כספי תרומות מכל רחבי העולם היהודי, כשבעלי האמצעים כולם סומכים את ידיהם עליו מתוך אמונה שנערכת חלוקה שוויונית והוגנת.

במאמרו, הוא מתאר בלשון חדה, את הוויכוח שהתעורר בוועד זה. ויכוח המשקף אל נכון את האמצעים שנקטה התנועה הציונית. אמצעים הדומים להפליא לאלו שנקטו מאוחר יותר, במדינת ישראל:

הוועד נאסף. החברים יושבים, היור, הבארוך גינצבורג, פותח את האספה ומודיע כי מטרתה לשמוע הצעתי אודות צרכי הדת לנודדים ונותן לי רשות הדיבור. ואען ואומר: אחי ורעי! הנני בא אליכם במלאכות אלפי נודדים המפוזרים ברחבי רוסיה, אשר ימצאו ספקם בלחם צר, אבל לא יוכלו להסתפק בלי תורה לבניהם, והם צריכים לבתי ספר דתיים. וכבר יסדנו כאלה בתשעה מקומות, אבל הלא נחוצים בתים אלה בכל מקומות תחנותם, ואין לאל ידינו. מהוועד המוסקבאי ביקשנו עזר ולא מצאנו. ובאתי אליכם, מדברני הנודדים, כי תשתתפו עימנו בהוצאות החדרים אשר נייסד, ולעת עתה תואילו לתת לנו שלושת אלפי רובל כפי התקציב אשר אני שם לפניכם בזה לבתי ספר שאנו בונים.

ואמנם יודע אני שגם אתם מייסדים בתי ספר בכל עיר ועיר, אבל המה בתי חול שקוראים בם עם הילדים איזה סיפורי זירגון (אידיש), ואנו מבקשים יסוד בתי ספר ללמד תורת משה, סידור תפילה ועברית כטיפוס החדרים בארץ מולדתנו, בפולין וליטא. אין אני בא להטיף מוסר

כפי תקציבי סכומים לא גדולים. אין להקל ראש בניצחון זה, שהותיר לפליטה מעט מהמון רב. אבל לצידם של החדרים הטהורים והשמורים, פשו בכל מקום בתי ספר קלוקלים, שהציעו הטבות חומריות למשפחות הנוודים. בתי ספר אלו נפתחו במרמה ובכחש, כשהם ממומנים מכספם וזהבם של נדיבי עם, שלא העלו בדעתם לאלו מטרות אפלות משמשים הכספים הללו.

מלחמת הסיף והספר

"כשהמשכילים היו לסוכני כסף הנדבות ונגידי אוצרות הצדקה", מסכם הרב גרויבארט את אירועי התקופה,

"התנצלה ההשכלה את הסבלנות ותלבש בגדי אלימותה, ותהיה לקנאית נוקמת. ובכל מקום שהנוודים ניחתים, רובם ככולם ממאנים לשלוח את בניהם לבתי ספר מיסוד מפיצי השכלה, אבל שכירי החברה משתמשים בכל תחבולות תוקף ועברה לכופם לתת את הבנים תחת ידיהם, ומניחים מכשולים ואבני נגף על דרך פתיחת חדרי תורה של הוותיקים. "הסיף והספר ירדו כרוכים". הם רואים לפניהם נודדים שדודים ומרודים, ויבוזו להם בליבם באמנם, כי אין אדונים לאלה והפקר הם כצבאים וכאילות השדה, ובזרוע רמה ורגל גאוה נוגשים אותם. והמנהג כמנהג כמרי ספרד לפנים, באוחזם צלמי קדשיהם בימינם ולחם נקודים בשמאלם,

ויקראו לילדי העברים העטופים ברעב: נשקו בר! ואכלתם לשובע, ולא - וגוועתם ברעב".

מלחמת העולם הראשונה הסתיימה, אבק השריפה שקע והנוודים החלו לשוב לחיים. רבים מהם לא שבו למקומם הראשון. גבולות ארץ התמוטטו והשתנו. רוסיה הענקית הפכה את צביונה ונשטפה בנהרות דם וכפירה. אך מעבר לכל אלו, קמה וגם ניצבה מציאות איומה: דור צעיר הבעוט במסורת אבותיו, ההולך אחר ההבל והדעות הכוזבות. נאמני התורה הפכו בתהליך מהיר ביותר למיעוט, שגם הוא היה נתון למתקפות. כל זה אירע כתוצאה ממלחמת החינוך שהתרחשה בחסות המלחמה העולמית.

אבל הפרק הזה היה רק הפרק הראשון במזימתה של התנועה הלאומית-ציונית לעצב מחדש את דמות היהודי ולערטלו ממורשתו היהודית. פרק שגבה מחיר כבד מנשוא מהעם היהודי.

הפרק הבא, הרסני לא פחות, עתיד היה להיכתב על אדמתה של ארץ ישראל, מתוך מגמה להשחית כל זכר לקיום התורה בטהרתה בארץ הקודש. קווי היסוד ודרכי הפעולה ששורטטו במלחמת העולם הראשונה, יושמו במלואם, ובמתכונת משופרת בהרבה. במסווה של שלטון חוק דמוקרטי, הופעלה מערכת משומנת של כפייה ואלימות במטרה לכבוש את המעוז החשוב ביותר של העם היהודי: חינוך הילדים.